

מבוא

מקורות תנועות הנוער במפנה המאות

ניר מיכאלי, גיל גרטל

תנועות הנוער פעלו תוך מחויבות ערכית ותחושת שליחות והטביעו בחבריהן חותם של אמונה, רגישות לאחר ורצון להפוך את החברה למסגרת שטוב לחיות בה. בימים של תהיות וספקות היו חניכי התנועות עוגן חינוכי ערכי שאפשר פיתוח תחושת שייכות לחברה בישראל על כלל רבדיה.

הציטוט שלעיל מופיע בנימוקי השופטים להעניק בשנת תשס"ח למועצת תנועות הנוער, כנציגת תנועות הנוער, את פרס ישראל על מפעל חיים בגין תרומה לחברה ולמדינה. הוא מבטא ומייצג את השפעתן העצומה של תנועות הנוער על החברה הישראלית ואת תרומתן לה. עד היום בוגרי תנועות הנוער ממלאים תפקידי הנהגה והובלה בכל המגזרים - הציבורי, העסקי, הצבאי, החינוכי והחברתי. ניכר שבוגרי התנועות נושאים בקרבם מעין ערך מוסף של מטען ערכי, של מיומנויות מנהיגותיות ותקשורתיות ושל נטיות חברתיות. ערך מוסף זה נזרע וטופח בימים שהם היו בתנועה, והוא מלווה אותם מאז.

בעשור האחרון דומה כי זוהרן של תנועות הנוער הועם. עבור רבים הן נתפסות כשייכות לעידן היסטורי של קולקטיביות רעיונית ומגויסות חברתית, שלכאורה איבד את הרלוונטיות שלו במציאות האינדיבידואליסטית-הדוניסטית-הישגית של המאה ה-21. אולם תפיסה זו רחוקה מאוד מתמונת המציאות: לא זו בלבד שפועלן של תנועות הנוער לא הידלדל, אלא הן גם זוכות לעדנה המתבטאת בגידול במספר החברים בהן ובהרחבת תחומי עשייתן.

כיום פועלות בישראל 13 תנועות נוער שמשרד החינוך מכיר בהן ואשר מאוגדות במסגרת מועצת תנועות הנוער. בסקר המיצ"ב שערך משרד החינוך בבתי הספר בשנת תשע"ח, דיווחו כשליש מהתלמידים בבתי הספר היסודיים וכרבע מהתלמידים בבתי הספר העל-יסודיים כי הם משתתפים בפעילויות של תנועת נוער או ארגון נוער. בסקר מקיף שערכה ראמ"ה בשנים 2014 ו-2015 בקרב חברי תנועות הנוער, נמצא כי בתנועות הנוער פעילים למעלה מ-250 אלף חניכים (ראמ"ה, 2017).

התקציב אשר משרד החינוך מקצה לתנועות הנוער צמח ועומד על כ-100 מיליון שקלים בשנה. הגידול הזה בתקציב מבטא את הגידול בפעילות של תנועות

הנוער ואת ההכרה בחשיבותו. נוסף על פעילותו הישירה של תנועות הנוער ניכרת בשנים האחרונות צמיחה מעוררת השתאות בשלל "זירות מעטפת" - התנדבות לשנת שירות ולמכינות קדם-צבאיות, ייסוד והרחבה של ארגוני נוער, הקמה ומיסוד של תנועות בוגרים ושל קהילות צעירים משימתיות וכן הלאה. כל המיזמים האלה אינם מהווים חלק ישיר מהפעילות של תנועות הנוער, אבל אין ספק שהם מתקיימים בהשראתן או בהשפעתן.

לפני שלושה עשורים ראה אור בהוצאת יד בן-צבי קובץ מאמרים שהוקדש לתנועות הנוער: **תנועות הנוער, 1920-1960** (נאור, 1989). המאמרים והרשימות שבקובץ סקרו את פועלן של כל אחת מתנועות הנוער ודנו במאפייניהן המשותפים. פרקי הקובץ עסקו בפעילות של עשר תנועות הנוער שפעלו אז, בסוגיות יסוד (התנועות בין מרד לאוונגרד, התנועות והשתלבותן בפלמ"ח ובנח"ל, פוליטיזציה של התנועות, התנועות ובתי הספר, טיולי תנועות הנוער) ובמקרי בוחן ייחודיים (כמו למשל הניסיון להקמת תנועת נוער ממלכתית, מכתב השמיניות ושיירי תנועות הנוער). כמו כן כלל הקובץ רשימת מקורות מפורטת של מחקרים שעסקו בתנועות הנוער.

במהלך העשורים שחלפו מאז, פורסמו עבודות מועטות אשר עסקו בתנועות הנוער. חלק מהעבודות האלו פורסמו בקבצים שעסקו בחינוך הבלתי-פורמלי, בקהילות משימתיות או בתנועות חברתיות, וחלקן פורסמו בסדרת מחקרי מועצת תנועות הנוער. חשנו שקיים יחס הפוך בין היקף הפרסומים להיקף הפעילות, והדבר הניע אותנו ליזום פרסום של קובץ מאמרים מעודכן על אודות תנועות הנוער. קובץ המאמרים הנוכחי מבקש להוות מעין כרך המשך לאסופת המאמרים מ-1989 ולספק תמונה עכשווית ועדכנית של פעילות תנועות הנוער בסוף המאה ה-20 ובראשית המאה ה-21.

המחקר והמעשה הציגו את תנועת הנוער הארץ-ישראלית כתופעה חינוכית-חברתית ייחודית שאין לה מקבילות זהות בעולם. למרות השינויים התרבותיים, הסוציולוגיים, הטכנולוגיים והכלכליים העצומים שהתחוללו בארץ במאה השנים האחרונות, תנועות הנוער מצליחות לשמר את מאפייניהן הייחודיים. בד בבד הן מצליחות לעדכן אותם, לשמר את האטרקטיביות שלהם עבור בני נוער ולהמשיך להיות גופי חינוך בעלי השפעה ונוכחות. מטרתו של קובץ מאמרים זה היא להציג תמונה עכשווית של תנועות הנוער בישראל, ובתוך כך לעמוד על הצלחות וקשיים בניסיונותיהן להתאים את פעילותן לשינויים החברתיים בעשורים האחרונים. חשוב להדגיש שיש קשת רחבה ומגוונת של נקודות מבט

המאפשרות בחינה של תנועות הנוער, ולכן אי-אפשר להציג בספר אחד תמונה מלאה ושלמה של נושא זה. לפיכך בחרנו כמה נקודות מבט מרכזיות במגוון של תחומי דעת ומחקר.

הקובץ כולל חמישה שערים, והסדר של אלה הוא מהכללי והרחב אל הפרטי (חקר מקרים פרטיקולריים). השער הראשון בספר, **תנועות הנוער במאה ה-21**, מוקדש לתמונה הגדולה. **אירית ברוק וחגית קליבנסקי** מתארות במאמרו, "צעירים חסרי מנוח: תנועות הנוער - ראשיתו של הזנק (startup) חברתי", את תנופת היזמות החברתית בעשורים האחרונים. יחידים וקבוצות של צעירים פיתחו יוזמות חברתיות בהתאם לתפיסתם את צורכי החברה והקהילה, כמו גם מתוך צורך אישי לחיות חיים בעלי משמעות. החוקרות מצביעות על חלקם המשמעותי של תנועות הנוער ובוגריהן ביזמות החברתית החדשה, והן מגדירות אותן כחממת הגידול של היוזמות (בדומה ליוזמות startup בעולם הטכנולוגי). בהקשר הזה **ניר מיכאלי** מגדיר במאמרו, "מנהיגות ופוליטיקה בחינוך אזרחי: תנועות נוער וארגוני נוער", את ההבדלים בין תנועות הנוער הוותיקות לבין היוזמות החדשות שהתמסדו במסגרת מועצת ארגוני הילדים והנוער. לדבריו, הגיוון המוסדי הזה מאפשר ליותר בני נוער להיות שותפים בפעילות חינוכית בעלת ערך ומשמעות. משני המאמרים עולה תמונה של מעגל חינוכי מעניין. במאמר הראשון נטען כי דווקא בחברה המתאפיינת באינדיבידואליזם, הפרט זקוק לעשייה חברתית משמעותית כדי לגבש את זהותו וליצור תחושת שייכות. במאמר השני נטען כי הודות לתנועות הנוער וארגוני הנוער מתחנך בארץ דור צעיר מעורב ומוביל, כזה שבכווחו לקדם בעתיד בנייה של חברה הוגנת וסולידרית יותר.

השינוי הגדול השני שחוו תנועות הנוער בעשורים האחרונים מוצג במאמרו של **נעם אבן**, "אומה, מדינה, קהילה: יעדי הגשמה חדשים בתנועות הנוער הציוניות, 1985-2010". המעקב ההיסטורי אחר יעדי ההגשמה של תנועות הנוער הציוניות מציג מעבר בין שלוש מהויות המייצגות את הרלוונטי בכל תקופה: אומה (לפני הקמת מדינת ישראל), מדינה (בעשורים הראשונים לקיום המדינה) וקהילה (בעשורים האחרונים). בכל תנועות הנוער גברה הלגיטימציה לכיווני הגשמה חדשים, וניכר בהן מעבר מהגשמה שיתופית בהתיישובות החקלאית להגשמה אישית של הבוגר כ"חלוץ מחנך". מעברים אלה מבטאים את גמישותן של תנועות הנוער ואת יכולתן להתאים את אידאל הבוגר שלהן לזמנים המשתנים.

המאמר האחרון בשער זה מוקדש לבירור נקודת המבט המספקת לנו את המידע על אודות תנועות הנוער. **אסף זלצר** בוחן במאמרו, "לחקור את תנועות הנוער שבארץ", את מה שכבר נחקר, את המחקר המתהווה ואת מה שחסר ורצוי. זלצר טוען כי לא רק תנועות הנוער מחפשות דרך להתחדש בהתאם לשינויים בחברה שהן פועלות בה: גם המחקר על אודות תנועות הנוער מחפש את דרכו. לעיתים החיפוש הזה מעשיר את היצירה, אך לעיתים הוא מעיד על בלבול יתר. מסקנתו היא שעל מנת להבין את תנועות הנוער נדרש מחקר רב-תחומי המבוסס על מצע תאורטי ומקורות מידע ברורים.

השער השני בספר, על חינוך ומנהיגות בתנועות הנוער, מוקדש לתפיסת החינוך בתנועות הנוער. **רקפת הימן** זהבי מציעה במאמרה, "חינוך מאפשר: מאפייני החינוך בתנועות הנוער", מבט חדש במאפייני החינוך הבלתי-פורמלי שהגדיר ראובן כהנא. המאמר מבוסס על מחקר שדה אשר כלל תצפיות בפעילות של קבוצות בתנועות הנוער. מהניתוח של הימן זהבי עולה שהבסיס החינוכי הוא המבנה הארגוני הקשיח של התנועות, עליו מולבשים מאפיינים "מאפשרים" דוגמת בחירה וגמישות, ולאלה נוספים מאפיינים "מחברים" דוגמת התנסות, הזדהות ושייכות. השילוב המבני הזה מאפשר הכנה לחיים, תהליך שבני הנוער מפתחים בו מיומנויות אישיות וחברתיות.

את סוגיית המנהיגות והחינוך למנהיגות בוחנים שני מאמרים נוספים ביתר פירוט. **אבי בורגר** מציג במאמרו, "מודל המנהיגות בתנועות הנוער", ניתוח תאורטי הנשען על מודלים בתחום מדעי ההתנהגות. ייחודו של החינוך בתנועות הנוער הוא האפשרות להתנסות במצבים המחייבים מציאת פתרונות יצירתיים וביטוי של כישורי מנהיגות, וזאת תוך כדי מתן אישור לניסוי וטעייה במרחב ההתנסות. לפיכך בתנועות הנוער מנהיגות אינה נתפסת רק כתכונה מולדת, אלא ככזו שמתפתחת בעקבות חוויות מגוונות אשר משמעותיות עבור אלה שחוו אותן. **אופיר שפר** מציגה במאמרה, "כמו כפפה ליד": נערות מנהיגות בתנועות הנוער", יחס ביקורתי לחינוך למנהיגות נשית בתנועות הנוער. בהתבסס על מחקר שדה אתנוגרפי של מדריכות ובעלות תפקידים בשבט של תנועת הצופים, היא מסיקה שהנערות אינן פועלות כסוכנות שינוי אלא דווקא כשומרות הסף של הארגון ותרבותו. במילים אחרות, הנערות מוכוונות לסגנון המנהיגות היעיל עבור הארגון. החשש הוא שאם המנהיגות "משרתת", והתרבות הארגונית אינה מעודדת שינויים, תנועות הנוער עלולות להחמיץ את ההזדמנות לקדם את צמיחתן העתידית של הנערות.

במאמר החותם את השער הזה, "פדגוגיה בלתי-פורמלית של חירום: עשרים שנות פעילות של תנועות הנוער במצבי חירום", אדם הישראלי סוקר את פעילותן של מועצת תנועות הנוער (מת"ן) ושל חלק מתנועות הנוער בשנת 1999 במחנה הפליטים שהוקם בקוסובו במהלך מלחמת האזרחים ביוגוסלביה. בשנים מאוחרות יותר דפוס הפעולה שהתגבש בקוסובו, היה "מודל לחיקוי" לפעילות התנועות במצבי חירום (בארץ ומחוצה לה). דפוס הפעולה הזה מבוסס על מסורת ארוכה של התגייסות תנועות הנוער למשימות חברתיות, על תשתית ארגונית יציבה שלהן (זו מאפשרת להגיב במהירות) ועל הבשלתן של תנועות הבוגרים.

השער השלישי בספר, היבטים חינוכיים בתנועות הנוער, מוקדש לרכיבים חינוכיים במערך החינוך של תנועות הנוער. שרה פאר, דפנה גולדמן ובלה יעבץ מציגות במאמרו, "קיימות בתנועות הנוער: תמונת מצב, אתגרים וכיווני פעולה", תמונת מצב של החינוך לקיימות בתנועות הנוער. המאמר מבוסס על מחקר שכלל ראיונות עם בעלי תפקידים בהנהגות התנועות ושאלון שחולק לכ-1,500 חניכים בשכבות הבוגרות. הממצאים מלמדים כי המקום שתופסים נושאי סביבה בסדר העדיפויות של מרבית התנועות הוא שולי, והיקף העיסוק בהם נמוך. תנועות הנוער הן ארגונים המתאפיינים במעורבות אזרחית, ולכן מצופה ואף נדרש מהן לעסוק יותר בנושאים סביבתיים. המאמר מציג דגשים לחיזוק החינוך לקיימות בתנועות הנוער.

אורית תמרי-שליאכטר ויפעת קליין עוסקות במאמרו, "להשתלב תוך כדי תנועה: השתלבות של ילדים ובני נוער עם מוגבלות בתנועות הנוער", בהשתלבות של ילדים ובני נוער עם מוגבלות בתנועות הנוער. המאמר סוקר את התוכנית הארצית להשתלבות, תוכנית שהושקה בשלהי שנת 2013 ומיושמת מאז בחלק מתנועות הנוער. בשל היותן גוף מחנך מרכזי אין מתאימות יותר מתנועות הנוער לקדם את נושא ההשתלבות בחברה של ילדים ובני נוער עם מוגבלות. המאמר סוקר את האתגרים והקשיים שבהשתלבות זו, כמו גם את הפתרונות אשר ניתנו להם במהלך השנים. החוקרות קובעות כי ככלל משימת השילוב, משימה שלפני כמה שנים ראו בה מעשה חסד הראוי לדברי שבח, נתפסת כיום כיעד משמעותי וטבעי של החינוך בתנועות הנוער.

במאמר "מצאו את הדרך שלכם: ייחודם של הטיולים בתנועות הנוער" סוקר גיל גרטל את ראשית הטיולים בתנועות הנוער, את המניעים ליציאה לטיולים ואת מאפייניהם החינוכיים והארגוניים. הטיולים הראשונים היו מגוונים בסגנונם,

אולם בכולם בולטת ההתאמה למאפיינים הייחודיים של החינוך התנועתי. ממצאים אלה מושווים במאמר לממצאי סקר הטיולים בתנועות הנוער שנערך בשנת 2015. מהסקירה וההשוואה עולה כי הרגולציה של משרד החינוך מקשה על תנועות הנוער לשמר בטיולים את מאפייני החינוך התנועתי, וחלק מסוגי הטיולים התנועתיים איבדו את ייחודם.

שלומית קרן סוקרת במאמרה, "שינויים במסלול השירות הצבאי בנח"ל של חברים בגרעיני תנועות הנוער מראשית שנות השמונים", שינויים שחלו עם הזמן במסלול השירות הצבאי בנח"ל. בעבר ליעד של הגשמה בהתיישבות באמצעות גרעיני הנח"ל היה מקום בולט בתוכנית החינוכית של השכבות הבוגרות בתנועות הנוער. אולם השינוי שחל ביעדי ההגשמה של התנועות, השפיע גם על מסלול השירות בנח"ל. מסלול זה אינו מתאפיין עוד בהגשמה בהתיישבות, אלא בפעילות קהילתית חינוכית. החלוקה הבלתי-יעילה בין הפרקים הצבאיים לפרקים האזרחיים בשירות הוחלפה בחלוקה בין מסלול שירות צבאי משמעותי ורצוף לבין פרק אזרחי. הדבר סייע לנח"ל להתאים את עצמו למציאות החדשה, ובד בבד לשמור על החינוכיות של גרעיני התנועות במהלך השירות הצבאי.

השער הרביעי בספר, מקרי בוחן, מוקדש למקרי בוחן תנועתיים ספציפיים. בשער זה מוצגות סקירות היסטוריות (של העשורים האחרונים) שכתבו בעלי תפקידים בארגונים המתוארים בסקירות. **שלומית רונן ליבנה** סוקרת במאמרה, "מועצת תנועות הנוער: הובלת תוכניות ומיזמים של תנועות הנוער - תהליך של הכרה ושיתופי פעולה", את תהליך ההתפתחות של מועצת תנועות הנוער (מת"ן). המועצה הוקמה בשנת 1974, ובתחילת דרכה נתפסה כגוף שמטרתו העיקרית היא לנהל משא ומתן עם משרד החינוך ולהשיג תקציבים לפעילות של תנועות הנוער. תהליך שנמשך שני עשורים הביא למיצובה של מת"ן כגוף מקצועי מוביל. נוסף על מיזמים בהובלת מת"ן הצמיח שיתוף הפעולה בין התנועות גם מיזמים שמקורם בשטח ושותפויות בין התנועות.

חגית הכהן סוקרת במאמרה, "ייסודה של תנועת הנוער אריאל והתפתחות מגמותיה הארגוניות והרעיוניות בשנים 1980-2015", את ייסודה והתפתחותה של תנועת הנוער אריאל. אף שהרקע להקמת אריאל היה אידאולוגי, בשנים הראשונות לקיומה מייסדיה חשו רצון עז לשוב ולהתאחד עם תנועת בני עקיבא. שאיפה זו בלמה את התפתחות התנועה והבשלתה הרעיונית. עם השנים התעצבה דרכה האידאולוגית הייחודית, הוצעו אידאלים חדשים והצטמצם הפער בין האידאל לבין יישומו.

נלי מרקמן סוקרת במאמרה, "התבוננות בדמותה של תנועת הצופים בעשור האחרון בהתבסס על בחינת תוכנית ההדרכה 'המסע בצופים'", את הצלחתה של תוכנית ההדרכה לבטא את המתח שבין שמירה על המסורת והשורשים מזה לבין הצורך לחדש ולהציג אמירה עדכנית מזה. מאפיין זה תואם את הרוח של תנועת הצופים, שכן זו בחרה במודע לא לבחור ולא להכריע. תנועת הצופים מאפשרת לחברים בה להתנסות במגמות סותרות, להיחשף לדואליות חינוכית, ואולי יותר מכול לעמוד על מורכבותה של המציאות הסובבת אותם.

השער החמישי והאחרון בספר, **רשימות אישיות של בוגרי תנועות הנוער**, כולל מאמרים תיאוריים שאינם בעלי אופי מחקרי. במאמר "ישראל אוהבת ילדים: משלחות מועצת תנועות הנוער למחנה הפליטים סטנקוביץ' 1 במקדוניה בשנת 1999" **רועי תשובה** מבסס על ניסיונו האישי את תיאור פעילותן של משלחות מת"ן למחנה הפליטים במקדוניה. הוא מסכם את התרשמותו בקביעה כי המשלחות למחנה הפליטים הוכיחו כי "יש על מי לסמוך" בעת שנדרש כוח אדם איכותי, כזה אשר ייטיב להתארגן בהתראה קצרה ויגלה מוטיבציה גבוהה. במאמרו "מדריך, קבוצה, תנועת נוער" **נעם אבן** מדפדף שוב באלבום פרידה שחניכים בתנועת הנוער כתבו למדריכם האהוב בשנת 1974. ארבעים וחמש שנים מאוחר יותר אבן מגלה כי האלבום מייצג את אחד המאפיינים הבולטים והייחודיים של חברות בתנועת נוער: היחסים המיוחדים הנרקמים בין חניכים לבין מדריכם הצעיר.

במאמר המסכם החותם את הספר, "אחרית דבר: מאה שנות פעילות של תנועות הנוער בישראל: עבר, הווה, עתיד", יובל דרור סוקר בקצרה מאה שנים של פעילות תנועות הנוער באירופה ובארץ (עד לראשית המאה ה-21). הוא מפנה את הקוראים למאמרים בספר ומשלב אותם בסקירה שלו על אודות התהליכים המתוארים במאמר. כמו כן הוא רואה בתנועת הבוגרים ובמפקד תנועות הנוער שינויים של ממש אשר חלו בעשורים האחרונים. "תנועות הנוער", מסכם דרור, "היו, הינן ותהיינה גם בעתיד בבחינת עמוד האש ההולך לפני המחנה הישראלי". עד כאן סקירת המאמרים שבספר. ומה באשר לתמונה הגדולה? ההיסטוריון היווני פלוטרכוס סיפר בכתביו כי תושבי אתונה שמרו את אוניית הקרב של תסאוס, ממלכה האגדיים של העיר. במהלך השנים התושבים "היו מוציאים ממנה מפעם לפעם את הקורות הישנות וקובעים תחיתיהן אחרות חדשות וחזקות" (פלוטרכוס, 1973/120, עמ' 362). לבסוף התעוררה השאלה: האם זו

אותה הספינה של תסאוס עדיין? פרדוקס הזהות של ספינת תסאוס רלוונטי לתמונה הגדולה העולה מהמאמרים שבספר זה.

מרבית תנועות הנוער נוסדו במחצית הראשונה של המאה ה-20, והותיקות שבהן - "השומר הצעיר", "הצופים" ו"עזרא" - חגגו לאחרונה מאה שנים להיווסדן. בשנים האלו חלו שינויים מפליגים בחברה שהתנועות פעלו בה, ודומה כי הן השכילו להתאים את עצמן למציאות המשתנה ונותרו רלוונטיות לבני הנוער הפוקדים אותן בהמוניהם גם כיום. הגמישות והגיוון (החזויות והחברתי) אשר מאפיינים את החינוך התנועתי, הם אלה שמאפשרים גם את הגמישות הארגונית. ויותר מכול, כפי שמצוין במרבית המאמרים, הקשר הבלתי-אמצעי אשר נוצר בין קבוצת ילדים צעירים לבין בני נוער המשמשים להם כמדריכים ומדריכות, הוא הגורם העיקרי להישרדות של תנועות הנוער במעברי העיתים.

מקורות

הרשות הארצית למדידה והערכה בחינוך [ראמ"ה] (2017). סיכום ממצאי הערכה דו-שנתית בתנועות הנוער בישראל: תשע"ד-תשע"ה, 2014-2015. ירושלים: משרד החינוך, מינהל חברה ונוער.

נאור, מ' (עורך) (1989). תנועות הנוער, 1920-1960: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר. ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

פלטרקוס (1973/120). חיי אישים: אנשי יוון ורומי (תרגום: א"א הלוי). ירושלים: מוסד ביאליק.